

РОЗДІЛ V. ПЕДАГОГІЧНІ Й МЕТОДИЧНІ ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ МОВЛЕННЕВОЇ КУЛЬТУРИ ОСОБИСТОСТІ

УДК 372. 461:616.89

О. В. Боряк

Інститут корекційної педагогіки
та психології НПУ ім. М. П. Драгоманова

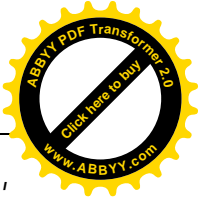
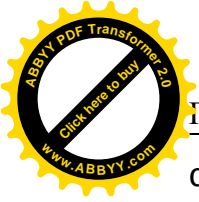
ІНТОНАЦІЯ ТА ПРОСОДІЯ: ЛІНГВІСТИЧНИЙ АСПЕКТ ПОНЯТЬ

У статті визначено основні напрями дослідження понять «інтонація» та «просодія» в методичній, лінгвістичній, психолого-педагогічній літературі. Розкрито основні складові компоненти виразної сторони мовлення, вплив темпо-ритмічних засобів на її емоційний бік. Зроблено ґрунтовний аналіз складових компонентів та визначено спільні та відмінні риси мелодико-інтонаційної та темпо-ритмічної (просодичної) сторони мовлення.

Ключові слова: інтонація, просодія, компоненти просодичної сторони мовлення, темпо-ритмічна сторона мовлення, експресивне мовлення.

Постановка проблеми. На лінгвістичних поняттях про правильність мовлення будується лінгвістична характеристика різних його порушень: імпресивного (сприймання) та експресивного (відтворення), усного та писемного; різних сторін (компонентів) мовлення: фонетичного, лексико-граматичного, мелодико-інтонаційного та темпо-ритмічного (просодичного).

Як відомо, в експериментальній фонетиці тривалий час мовленнєва інтонація ототожнювалася з мінливим у часі тоном, який сприймався на слух. Цей тон частіше всього називали мелодикою або мелодією. Це було пов'язане з тим, що, по-перше, мовленнєва інтонація тісно переплетена з просодією; по-друге, при дослідженнях мовленнєвої інтонації сьогодні залишається дієвим метод її слухового сприймання. До останнього часу ці ознаки (інтонація та просодія) усного мовлення чітко не диференціюються. Відсутність чіткої диференціації між даними компонентами усного мовлення, на нашу думку, в першу чергу пов'язана з тим, що ще на початку експериментально-фонетичних досліджень інтонація зводилася до сприймання на слух тону, мелодії, мелодики і цей підхід тривалий час залишався дієвим. У працях сучасних дослідників ми можемо зустріти твердження про те, що просодія – це ритміко-мелодійна (В. І. Галущенко, С. Ю. Конопляста, Л. В. Лопатіна, І. С. Марченко), інтонаційно-мелодійна (О. Ф. Архипова, Т. В. Попова) сторона мовлення, інтонація виступає

складовим компонентом просодії (Л. І. Беякова, В. І. Галущенко, О. О. Дьякова). Отже, проблема взаємозв'язків інтонації – просодії існує теоретично, а саме: у плані біологічної та мовної економізації, біофонетики та образотворчої функції звукової матерії мовлення. Такий стан досліджуваної проблеми і зумовив актуальність даної праці.

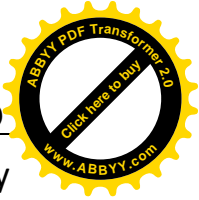
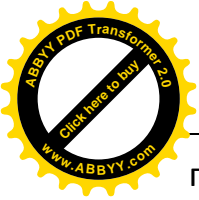
Аналіз актуальних досліджень. Аналіз літературних джерел свідчить про наявність широкого кола досліджень, присвячених питанню просодичного та інтонаційного оформлення мовлення. Проблема вивчення складових просодичної сторони мовлення є предметом досліджень у лінгвістиці, психолінгвістиці (В. О. Артемов, В. І. Бельтюков, Л. Н. Блохіна, Л. П. Бондарко, Н. В. Черемісіна та інших) та в логопедії (О. Ф. Архипова, О. П. Єрмакова, С. Ю. Конопляста, О. В. Лаврова, Л. В. Лопатіна, І. С. Марченко, О. С. Орлова, З. Н. Серебрякова, А. Ф. Чернопольська, Г. В. Чиркіна, М. К. Шеремет, А. В. Ястребова та інші). Актуальність цих досліджень зумовлена тим, що саме просодичні характеристики забезпечують інтонаційну виразність мовлення та відіграють важливу роль у відтворенні його комунікативної функції. Саме за допомогою просодичних компонентів людина передає не тільки інформацію, але і свій емоційний стан.

Мета статті – вивчення впливу просодики та інтонації на експресивне мовлення людини, визначення їх спільних та відмінних рис, з'ясування тотожності та відмінності даних понять.

У контексті даної роботи ми зробимо спробу чітко диференціювати вживання цих термінів при визначенні їх впливу на експресивне мовлення людини.

Мета нашого дослідження була втілена в таких завданнях: по-перше, з'ясувати сутнісний зміст поняття «просодика» та «інтонація»; по-друге, визначити спільні та відмінні риси просодичної та інтонаційної сторони мовлення на основі аналізу спеціальної лінгводидактичної і психолого-педагогічної літератури.

Виклад основного матеріалу. Історично склалося так, що в риторичних та педагогічних творах (Марк Фабій Квінтіліан, Я. А. Коменський, Ж-Ж. Руссо, І. Г. Песталоцці, М. В. Ломоносов, В. Ф. Одоєвський, К. Д. Ушинський та багато інших) в основу поняття правильного мовлення включали: ясність, чіткість, чистоту вимови; багатство та точність використаних слів; змістовність,

послідовність, логічність, граматичну правильність, лаконічність, простоту висловлювань; емоційну виразність, помірну гучність, стриманість, помірність та доцільність жестикулювання, красиву манеру поведінки в розмові та виступах [4, 6].

Сучасні дослідження мовлення фізиками, фізіологами, психологами, мовознавцями, фонетистами, математиками привели до встановлення ряду закономірностей у кожному з аспектів вивчення мовлення.

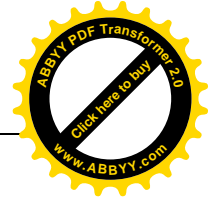
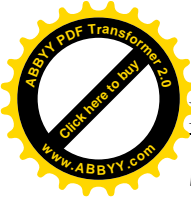
Як відомо, первинними фізичними якостями мовлення є частота основного тону, обертони, інтенсивність, загальна вимовна енергія, тривалість, фізичні паузи. Під час сприймання їм відповідають висота основного тону, гучність, тембр, тривалість, висотні, динамічні та темпоральні інтервали, ритм, темп, сприйняття паузи [1, 44].

Історичні етапи дослідження просодичної та інтонаційної сторони мовлення свідчать про те, що перші спроби пояснень природи інтонації зроблені в риториці, яка в XVII – XVIII століттях була складовою частиною граматики. Мовознавці того часу цікавилися питаннями звукової мови, тісно пов'язували мову з мовленням, вбачали початок мови в мовленні. Так для М. В. Ломоносова інтонація та просодія були повнокровними складовими мови, слова. Видатний науковець першим описав типові види інтонації, а в голосі розрізняв тісно взаємопов'язані висоту, силу, тривалість та темброве зафарбовування. При цьому М. В. Ломоносов наголошував на тому, що просодичними особливостями мовлення є його ритм та темп [1, 20].

Фонетичні традиції М. В. Ломоносова продовжив О. К. Востоков який інтонацію (хоча дослідник і не вживав даного терміна) вважав тією стороною мови, яка доводила мовлення (періоди та утворюючі їх речення) до повної логічної завершеності.

Такий, у загальних рисах, вигляд мали матеріалістичні історичні тенденції М. В. Ломоносова та О. К. Востокова в розумінні найскладніших питань мови та мовлення, інтонації та просодії, мови (інтонації) та смислового змісту мовлення.

У двадцяти роках минулого сторіччя В. О. Артемов розпочав дослідження з експериментальної фонетики. У цей час такі російські фонетисти, як В. О. Богородицький та Л. В. Щерба, розуміли мовленнєву інтонацію як мелодику мовлення. Такої ж думки притримувалися і на заході (Отто Ессен у Німеччині, який ототожнював інтонацію з мелодикою

мовлення).

Найбільш типовим автором такого розуміння може бути названий Жорж Фор, директор фонетичного інституту при Університеті у Провансі (Франція).

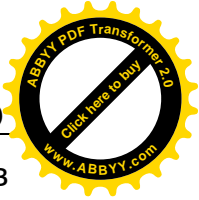
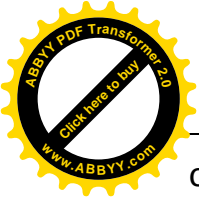
Ж. Фор на той час був одним із провідних спеціалістів у галузі інтонації та просодії. У своїх працях дослідник звів інтонацію до мелодії, передавши наголос (виділення) та паузацію просодії, тобто наділив просодію інтонаційними характеристиками. У своїх працях Ж. Фор довів, що просодичні характеристики знаходяться в парадигматичній опозиції, а не тільки в синтагматичній контрастності. Код компонентів інтонації (цей запропонований автором код супрасегментних компонентів інтонації говорить про те, що його автор розуміє інтонацію як рух музичного тону в часі. При цьому ритмічний наголос (*iktus*) потрібен, перш за все, як точка відліку, а не як компонент інтонації) [1, 25].

На думку В. О. Артемова, дуже важливо та правильно, що Ж. Фор не ототожнював інтонаційні та просодичні структури, а розглядав їх паралельно.

Термін «інтонація» походить від латинського дієслова «*intono*» – «гучно вимовляю». Цим терміном позначають сукупність просодичних характеристик речення: тону, тривалості, гучності та так названої фонації (якості голосу). Речення може членуватися на більш дрібні компоненти – фонетичні синтагми, які відповідають синтаксичним або смисловим його частинам. Фонетичні синтагми використовують для свого оформлення ті самі просодичні характеристики, що й речення.

Сьогодні незаперечним є факт, що просодичні ознаки утворюють складову основу інтонації, різну в різних мовах. Окрім цього, інтонаційні та просодичні ознаки узгоджені між собою. Але на сучасному етапі досить мало вивченим залишається питання дослідження зв'язку між просодичними характеристиками та інтонаційними розрізнявальними ознаками.

Дослідження, проведені В. О. Артемовим, дозволили зробити висновки, що мовленнєва інтонація – це явище мови в усному мовленні; за допомогою якого комунікативний тип речення, його смисловий зміст, синтаксична будова та модальність отримують свій конкретний вираз. Іншими словами, інтонація слугує засобом перетворення речення у фразу, тобто стає одним із мовних засобів акту комунікації. При цьому інтонація також слугує одним із засобів розрізнення стилістичних

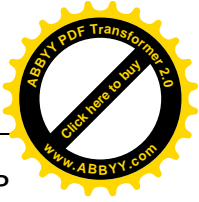
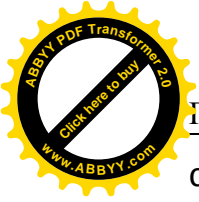
особливостей мовлення та відрізняє орфоепічно правильне мовлення в тій чи іншій мові [1, 31].

Окрім вище сказаного, інтонація сприймається та впізнається (разом із лексичним складом, синтаксичною будовою та стилістичними особливостями фрази) як своєрідна звукова структура, котра змінюється в часі за висотою основного тону, гучністю та тривалістю, розчленована паузами та наголосами. Тому інтонація в її виразній та образотворчій функціях сприймається як естетично вагома структура мелодії, ритму, темпу та, за визначенням багатьох дослідників, можливо, тембру (але потрібно враховувати, що ми зовсім не звертаємо уваги на те, що просодичні розрізнення фонем роблять мовлення модально різним. Це так названий тембр. На сучасному етапі можна стверджувати, що тембр сумніву, гніву, ласки та інших виявів почуттів та волі не має спектрального складу фонем, а надає їм особливу просодичну забарвленість, акустична природа якої досі не відома. Ось чому видатний російський науковець В. О. Артемов завжди заперечував тим, хто мав спробу розглядати тембр як один з компонентів інтонації. Це компонент не інтонації, а просодії [1, 65]). Ті ж самі названі вище компоненти ми можемо спостерігати і у складі просодії. Це дає змогу стверджувати, що інтонація та просодія не тільки різні, але й взаємопов'язані.

На відміну від інтонації мовленнєва просодія – це сукупність таких фонетичних ознак, як тон, гучність, темп, загальне темброве зафарбовування. З давнини термін «просодія» (з грецької *prosodia* – наголос, мелодія) використовувався по відношенню до віршів та співу, та позначав певну ритмічну та мелодичну схему, накладену на ланцюжок звуків.

Розуміння просодії в лінгвістиці подібно до прийнятої теорії вірша в тому, що просодичні ознаки відносяться не до сегментів (звуків, фонем), а до так названих *supra*- (тобто над-) сегментним компонентам мовлення, які є більшими за тривалістю, ніж окремий сегмент: до складу, слова, синтагми (інтонаційно-сміслового єднання, яке складається з кількох слів), та речень. Для просодичних ознак характерна тривалість, неточність їх реалізації. Відмінність мовленнєвої просодії від поетичної ґрунтується на тому, що перша є важливим елементом організації мовлення в цілому, тоді друга представляється як спеціальний засіб, який використовується лише при виконанні мовленням його поетичної функції.

Просодичне оформлення тексту підкорюється семантико-

синтаксичному завданню мовленнєвого вислову. Воно містить сукупність таких показників, як психофізіологічні, ситуаційні, мотиваційні та екстралінгвістичні. Цей комплекс остаточно визначає акустико-артикуляційні характеристики просодії в цілому.

На думку вчених Л. І. Белякової, О. О. Дьякової, основною складовою просодії є інтонація. Крізь інтонацію з'ясовується зміст мови та її підтекст. Вона представляє собою одну з важливих сторін усного мовлення [3, 6]. Аналіз викладеного нами матеріалу дозволяє, на нашу думку, не погодитися з даним визначенням науковців саме про те, що інтонація є складовою просодії.

Інтонація, як визначалося вище, – складне явище, яке включає в себе кілька акустичних компонентів: це тон голосу, його тембр, інтенсивність, або сила голосу, пауза та логічний наголос, темп мовлення. Усі ці компоненти беруть участь у членуванні та організації мовленнєвого потоку відповідно до змісту повідомлення.

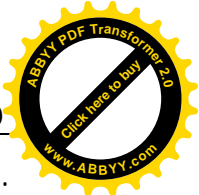
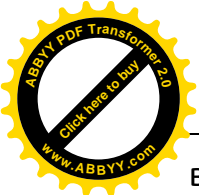
Акустичними корелятами інтонаційних характеристик є зміна інтенсивності та частоти основного тону голосу, а також тривалість окремих фонетичних елементів.

Просодичні ж ознаки (за М. С. Трубецьким) є «ритміко-мелодійними», «музичними». Просодичні ознаки притаманні не голосному, а складу в цілому. Але носієм просодичних ознак складу (за М. С. Трубецьким) «складоносієм», є голосні, а з приголосних тільки дзвінки, тобто ті, які містять частоту основного тону (ЧОТ). Як наслідок – не всі звуки мовлення є просодичними в мовленнєвому значенні, а тільки ті, які слугують для розрізнення безпосередньо незначних одиниць мовлення, а саме складів [5, 60].

Кожне з основних просодичних засобів може використовуватися двома способами: локально – у складі фразових акцентів, які реалізуються на наголошених складах, та інтегрально – як загальна характеристика інтонаційної групи (актуальне членування речення).

Найбільш важлива функція інтонації пов'язана з оформленням мети висловлювання: вона характеризує його як повідомлення, питання, заперечення, звернення (тобто вказує на його так названу *іллокутивну* функцію). Ця функція реалізується в основному за допомогою тональних акцентів різних конфігурацій. До неї приєднується ще одна функція –

висловлювання оцінок, у тому числі експресивних (модальна функція). Вона висловлюється відмінностями в інтегральному рівні тону та функціональними засобами.

Важливим інтонаційним засобом є розташування акценту в реченні. Наявність акценту на слові вказує на його суттєву комунікативну функцію: акцент маркує категорії реми, нової теми та фокусу протиставлення.

У реченні ми завжди маємо справу з великою кількістю інтонаційно оформлених семантичних характеристик. Різноманітності семантичних комбінацій відповідає велика кількість різних інтонаційних фігур.

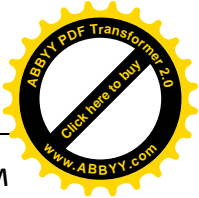
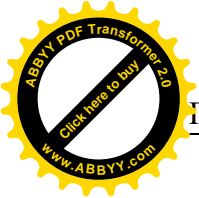
Окрім семантичних, інтонація виконує і структурні функції: вона здійснює членування усного тексту на речення та синтагми та вказує на розташування частин всередині цілого (сигнали завершеності або незавершеності). Функція членування особливо яскраво проявляється в розповідних текстах, де сильна тенденція поділити мовленнєвий потік на узгоджені за часом відрізки (так названа *ізохронія*).

У контексті нашого дослідження не можна не погодитися з думкою таких науковців, як О. О. Бризгунова та М. Д. Светозарова, які стверджують, що «лінгвістичною функцією» інтонації є оформлення фонетично цілісного висловлювання (передача мовного інтонаційного значення та членування мовленнєвої послідовності на сегменти), іншими словами, виділення людиною тієї одиниці, яка підлягає інтонаційному оформленню (О. О. Бризгунова, 1983; М. Д. Светозарова, 1982).

На думку О. О. Реформатського (1981 р.), інтонація – це суперсегментне фонетичне явище, яке накладається на висловлювання в цілому (чи то речення або його частина). Інтонація може впливати як на інтелектуальний бік висловлювання, так і на експресивний (чи то експресія емоційна чи інша: естетична, риторична, логічна), а, окрім цього, і на граматичний бік (групування синтагм та їх поєднання).

Інтонація мовлення людини має багато значень, які об'єднуються за різноманітними ознаками. Про інтонацію говорять, що вона буває іронічною, саркастичною, пафосною, діловою, плавною, гнучкою, різкою та тому подібне. Така багатоплановість значень пояснює велику чисельність функцій, які виконує інтонація.

Л. Р. Зиндер відокремив два аспекти, за якими варто розрізняти інтонацію:

1) *комунікативний*, повідомляє, робить висловлювання завершеним або незавершеним, визначає чи містить воно питання або відповідь;

2) *емоційний*. Даний аспект визначає емоція, яка відбиває емоційний стан людини яка говорить, а іноді і намір її (інколи не завжди усвідомлений людиною), найчастіше намір, який впливає на слухача.

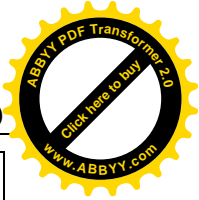
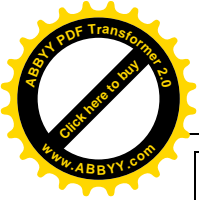
У дослідженнях В. О. Артемова доведений той факт, що засоби інтонації та просодії мають не тільки спільне, але й відмінне [2, 37-38]. Результати порівняння інтонації та просодії за В. О. Артемовим мають такі особливості (табл. 1).

Таблиця 1

Порівняльний аналіз інтонації та просодії з точки зору лінгвістики

<i>Інтонація</i>	<i>Просодія</i>
1. Явище притаманне усному мовленню, яке слугує для реалізації предикативних, синтаксичних та модальних зв'язків.	1. Явище або тільки мови, або мови та мовлення, або мовлення в усній та письмовій формі, яке слугує для розрізнення складів та визначення їх поєднання у фонетичних словах.
2. Притаманна мові як система мовних інтонаційних значень.	2. Притаманна або мові, або тільки мовленню, як своєрідна ритміко-мелодійна канва, у деякій мірі різноманітна або подібна в різних мовах.
3. <i>Має</i> безпосередньо зональне мовне значення, яке сприймається.	3. <i>Не має</i> безпосереднього мовного значення, яке сприймається, тобто не розрізняє значення тих або інших мовних одиниць.
4. Артикуляційно – функція основного коливання голосових зв'язків у відносних значеннях рівнів, інтервалів та діапазонів за частотою основного тону, інтенсивності та тривалості.	4. Артикуляційно – функція основного коливання голосових зв'язків в абсолютних значеннях за частотою основного тону, інтенсивності та тривалості.
5. Акустично – функція <i>вторинних</i> акустичних якостей мовного сигналу.	5. Акустично – функція <i>первинних</i> акустичних якостей мовного сигналу.
6. Перцептивно розпізнається в її типах, а зонально також у її видах та підвидах, особливо при наявності вербальної ситуації.	6. Пізнається частіше перцептивно.
7. Іноді <i>здійснює</i> визначальний вплив на зміст та мовні значення вислову.	7. <i>Не здійснює</i> такого впливу.
8. <i>Не має</i> експресивних значень.	8. <i>Має</i> яскраво виражені експресивні значення.

9. Фонологічно є функціональною дистинктивною ознакою, яка розрізняє тип, види, підвиди та варіанти вербальних вчинків.

10. Інтонації притаманні рівні: одинична інтонація, інтонаційний інтервал, інтонема та інтонаційний варіант.

11. *Інтонема* – сукупність інтонаційних розрізнявальних ознак, які притаманні даній інтонаційній одиниці в її протиставленні іншим інтонаційним одиницям.

12. Поняття інтонема носить функціональний характер.

13. Інтонація слугує мовною основою для впізнавання особистості автора.

14. Інтонація *визначає* комунікативну природу та смисловий зміст висловлювання.

9. Фонологічно є функціональною дистинктивною ознакою, яка розрізняє склади та фонетичні слова, тобто, є однією з розрізнявальних ознак ритміко-мелодійної канви мовлення.

10. Щодо просодії таких рівнів ще *не визначено*.

11. *Просодема* – сукупність просодичних розрізнявальних ознак, які притаманні даному складу (фонетичному слову) в його протиставленні іншим складам (іншим фонетичним словам).

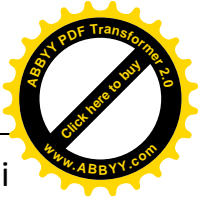
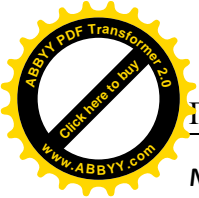
12. Поняття просодема носить функціональний характер.

13. Просодія виступає мовною основою для впізнавання її автора.

14. Просодія *не визначає* комунікативної природи та смислового змісту, але все-таки сприяє деяким впливам на процес вербальної комунікації.

Звертаючи увагу на викладене вище, ми можемо стверджувати, що правильним є твердження М. С. Трубецького, який вважав просодію та інтонацію принципово різними: безпосередньо фонологічно незначна просодія та безпосередньо фонологічно значима інтонація. У результаті досліджень та спеціальних експериментів науковцями минулого сторіччя були зроблені висновки про те, що просодематичні структури не можуть бути вичерпно проаналізованими лише на рівні емпіричних описів. Вони потребують глибинного аналізу фонологічного характеру.

Висновки. Наданий нами порівняльний аналіз дає змогу зробити висновок, що не можна ототожнювати інтонацію із просодією або ж підкорювати інтонацію просодії, розглядати інтонацію як складовий компонент просодії. Це пояснюється передусім тим, що на сучасному етапі доведеним є той факт, що основні фізичні характеристики звуків мовлення в європейських мовах біфункціональні. З одного боку, вони слугують для реалізації складової будови мовлення, а з іншого, – для розрізнення інтонацій. У першому випадку ми маємо справу з мовленнєвою просодією, а в другому – з мовленнєвою інтонацією. У першому випадку звуки

мовлення – безпосередньо не значимі, а в другому – значимі безпосередньо як динамічна інтонаційна структура, яка змінюється в часі та має комунікативне, предикативне, синтаксичне та модальне значення.

Викладене вище дає нам змогу стверджувати, що названі особливості відображають специфіку відмінних та спільних рис просодичної сторони мовлення та інтонації. Це дає підстави розглядати інтонацію як складний комплекс просодичних елементів на рівні речень для висловлювання різних синтаксичних значень, категорій, а також експресії та емоції.

Отже, проблема взаємозв'язку інтонації-просодії залишається суттєвою теоретично, а саме: у плані біологічної та мовної економізації, біофонетики та вибіркової функції звучної матерії мовлення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Артемов В. А. Психология речевой интонации / Интонация и просодия : лекции к спецкурсу / В. А. Артемов / Москов. гос. пед. ин-т иностр. яз. им. Мориса Тореза. – М., 1976. – Ч. 1. – 76 с.
2. Артемов В. А. Психология речевой интонации / Интонация и просодия : лекции к спецкурсу / В. А. Артемов / Москов. гос. пед. ин-т иностр. яз. им. Мориса Тореза. – М., 1976. – Ч. 2. – 87 с.
3. Белякова Л. И. Заикание : учеб. пособ. [для студ. пед. ин-тов по спец. «Логопедия»] / Л. И. Белякова, Е. А. Дькова. – М. : В. Секачев, 1998. – 304 с.
4. Понятийно-терминологический словарь логопеда / [под ред. В. И. Селиверстова]. – М. : ВЛАДОС, 1997. – 400 с.
5. Проблемы детской речи – 1999 : материалы Всерос. конф., (Санкт-Петербург, 24–26 ноября 1999 г.). – СПб. : Изд-во РГПУ им. А. И. Герцена, 1999. – 204 с.

РЕЗЮМЕ

О. В. Боряк. Интонация и просодия: лингвистический аспект понятий.

В статье определены основные направления исследования понятий «интонация» и «просодия» в методической, лингвистической психолого-педагогической литературе. Раскрыты основные компоненты выразительной стороны речи, влияние темпо-ритмических средств на ее эмоциональную сторону. Дан обширный анализ составных компонентов и определены общие и отличительные черты мелодико-интонационной стороны речи.

Ключевые слова: интонация, просодия, компоненты просодической стороны речи, темпо-ритмическая сторона речи, экспрессивная речь.

SUMMARY

O. Borayk. Prosodikal and intonation: is light up on lingvist.

In the article an author is light up the features of development of prosodic and intonation side in history on linguist and logopedist.

Key words: factors of the risk, appearance of dysarthria, prosodical side of speech.